

Mirela Dakić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

mdakic2@ffzg.unizg.hr

ROMAN U REVOLUCIJI PJESNIČKOG JEZIKA¹

Sažetak: Polazeći od marginalnog mjesta romana u čuvenoj studiji *Revolucija pjesničkog jezika* (*La révolution du langage poétique*, 1974) Julije Kristeve, u tekstu razmatramo niz pitanja koja se otvaraju iz autoričina odnosa prema dijelu teorijskih utjecaja u njezinim ranim radovima – ponajprije prema ruskom formalizmu i Bahtinovoј teoriji romana. S obzirom na to da je Kristeva od sredine 1960-ih godina imala presudnu ulogu u predstavljanju ruskih teoretičara francuskoј i uopće zapadnoј publici, odnos prema ruskim formalistima i Bahtinu opće je mjesto njezine recepcije koje je u različitim čitanjima dobivalo i raznorodne predznake. Čitanjima koja su ukazala na presudne utjecaje ruskog formalizma i futurizma na Kristevinu koncepciju pjesničkog jezika u radu ćemo pridružiti osvrt na nasljeđe Bahtinove teorije romana u njezinim ranim radovima, pri čemu se posebno ističe jedan od prvih njezinih tekstova pisanih na francuskom – *Riječ, dijalog i roman* (*Le mot, le dialogue et le roman*, 1966). Unatoč vezi pjesničkih žanrova i centripetalnih jezičnih sila koju je Bahtin opetovano isticao, Kristeva je temeljne premise njegove teorije nastojala implementirati u koncepciju *pjesničkog jezika*. Koji je doseg njezina revolucionarnog pokušaja te kakav bi mogao biti značaj njezine koncepcije pjesničkog jezika u revolucioniranju suvremenog (inter)disciplinarnog polja feminističke i književne teorije, pitanja su koja nastojimo otvoriti uvidom u dijalog dviju teorija koji u Kristevinu opusu traje dulje od pola stoljeća.

Ključne riječi: Julia Kristeva, Mihail Bahtin, ruski formalizam, roman, *Revolucija pjesničkog jezika*

1. Uvod

Sredinom 1980-ih godina za Kristevinu je širu recepciju u feminističkom disciplinarnom polju najzaslužnija bila Toril Moi, autorica koja je u svojoj čuvenoj *Seksualnoj/tekstualnoj politici* (*Sexual/Textual Politics*, 1985) višestruko potvrdila važnost rada ove francuske teoretičarke u kontekstu feminističke teorije i kritike. Nakon afirmacije Kristevina

¹ Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom *Književne revolucije* (IP-2018-01-7020) i Projektom razvoja karijera mladih istraživača – izobrazba novih doktora znanosti (DOK-09-2018).

opusa u ovoj knjizi godinu dana kasnije pod Moinim uredničkim potpisom objavljen je prvi na engleski preveden izbor iz autoričinih izdanja – *The Kristeva Reader* (1986) – praćen preglednim predgovorom i uredničkim natuknicama uz pojedine tekstove i ulomke, koji je paralelno s prvim cjelovitim prijevodima Kristevinu misao pridružio širokom spektru pristupa i rasprava u humanističkim disciplinama i izvan matične kulture. Od sredine 1980-ih naovamo o Kristevoj se pisalo iz različitih perspektiva koje su autoričin opus smještale i razmještale na križištima feminističke teorije, lingvistike, filozofije, psihoanalize, književne i kulturalne teorije te drugih srodnih humanističkih disciplina, nužno ih uvodeći u neprestani dijalog i procese međusobnih preispisivanja.

S druge strane, kao i u slučaju nekolicine utjecajnih i prevođenih teoretičarki koje počinju pisati i objavljivati u istom političkom, kulturnom i intelektualnom kontekstu, veliki opus Julije Kristeve jedan je od onih koji nam, kad se pomnije čitaju, razotkrivaju slijepe pjege jednostranih disciplinarnih pristupa. Primjerice, u dijelu Kristevine feminističke recepcije upravo se njezina sklonost književnosti modernizma i avangarde našla na meti kritike ili je postala povodom promašenih tumačenja njezine teorije, dok se pri uključivanju autoričina opusa u opći književnoteorijski kontekst nerijetko zanemaruje složenost njezina odnosa s feminističkim teorijama i pokretima. Ostavljajući zasad probleme šire i razvedenije Kristevine recepcije na razini uvodne opaske, u ovom ćemo se radu detaljnije osvrnuti na niz pitanja o Kristevinoj koncepciji pjesničkog jezika koja se otvaraju iz autoričina odnosa prema dijelu eksplicitnih i implicitnih teorijskih utjecaja u njezinim ranim studijama – ponajprije prema ruskom formalizmu i Bahtinovoj teoriji romana, a koja smatramo relevantnima i za širi, napose feminističko-književni, kontekst autoričine recepcije.

S obzirom na to da je autorica od sredine 1960-ih godina imala presudnu ulogu u predstavljanju ruskih teoretičara francuskoj i uopće zapadnoj publici, Kristevin odnos prema ruskim formalistima i Bahtinu opće je mjesto njezine recepcije koje je u različitim čitanjima dobivalo i raznorodne predznake. Iako ovaj problem nije bio predmetom zasebnog monografskog interesa, nastojat ćemo zapodjenuti raspravu s opsegom kraćim razmatranjima veza između Kristevina pjesničkog jezika i ruskih teoretičara. Kako ćemo nastojati pokazati, ovo pitanje otvara se od najranijih Kristevinih radova, uključujući i najpoznatiju *Revoluciju pjesničkog jezika*, a njegove odvetke moguće je pratiti kroz cjelinu autoričina opusa, sve do nedavno objavljenih izdanja. Iako je Kristeva u *Revoluciji* isticala francuske pjesnike druge polovice 19. stoljeća kao svoje uzore, mnogi su čitatelji primijetili veze njezinih ideja s formalističkim koncepcijama pjesničkog jezika. No u kakvom su one odnosu s utjecajima velikog ruskog teoretičara romana na Kristevinu ranu misao? Nudi li nam *Revolucija pjesničkog jezika* povod za postavljanje ovog pitanja? Kako je ovaj odnos dosad interpretiran u Kristevinoj recepciji? Naposljetku, koja se pitanja u suvremenoj interdisciplinarnoj perspektivi feminističke i književne teorije nadovezuju na ovaj složeni kompleks teorijskih i književnih veza i odnosa?

2. Pjesništvo u *Revoluciji pjesničkog jezika*

U drugoj polovici 1960-ih godina, kad Kristeva počinje objavljivati u časopisu *Tel Quel* čijem će se uredništvu pridružiti 1970. godine², obnovljeni interes za avangardu potaknuo je književnoteorijske i metodološke invencije koje su u središte pozornosti ponovno postavile pitanje o revolucionarnim potencijalima književnosti. U tom smislu Kristevina rana misao, koja će kulminirati u *Revoluciji pjesničkog jezika*, među najznačajnijim je doprinosima suvremenom teorijskom polju proizašlom iz francuskog intelektualnog i kulturnog konteksta 1960-ih godina. Već u studiji *Semiotika: traganja za semanalizom* (*Semiotike. Recherches pour une sémanalyse*, 1969) Kristeva je istaknula književnost kao praksu koja u najvećoj mjeri razotkriva procese značenjske proizvodnje i zato ne može postati jednostavnim objektom lingvističkog i filozofskog proučavanja (1986: 86). Književnost je za Kristevu povlašteni prostor oslobađanja jezičnih potencijala koji ostaju potisnuti u svakodnevnoj, komunikacijskoj jezičnoj uporabi, a najjasnije izlaze na vidjelo u modernim tekstovima koji „sami sebe strukturno percipiraju kao proizvodnju koja se ne može svesti na reprezentaciju (Joyce, Mallarmé, Lautréamont, Roussel)“ (*ibid.*). Oni pokazuju kako „nije moguće zahtijevati da ‘umjetnost’ – tekst – širi poruku koja bi se mogla smatrati ‘pozitivnom’ [...] tekst ispunjava svoju etičku funkciju jedino kad pluralizira, raspršuje, ‘uglazbljuje’ istine“ (Kristeva 1984: 233).

U najkraćim crtama sažeto, Kristeva je u *Revoluciji* razradila koncepciju pjesničkog jezika čija revolucionarnost nije samo analogna društvenoj niti se ostvaruje kao sastavni, prateći ili nadomjesni aspekt revolucionarnih zbivanja, već je riječ o revolucionarnoj praksi po sebi. Prema Kristevoj, revolucionarni pjesnički jezik postojeći poredak dovodi u pitanje ponajprije *novim sredstvima označivosti*³ (*ibid.*: 210). Iako Kristeva u tezi o revolucionarnim dimenzijama pjesničkog jezika inzistira na inherentnoj vezi društva i subjekta, središnja pitanja ove studije ipak se okupljaju oko potonjeg; stoga revolucionarne elemente pjesničkog jezika Kristeva razmatra paralelno s opisom konstitucije subjekta u jeziku. U razradi ovih pitanja Kristeva je razvila prepoznatljiv kategorijalni aparat: s nosivim pojmom *chore* te parnjacima *semiotičko* i *simboličko*, *predtetičko* i *tetičko*, *genotekst* i *fenotekst*. Prvim članovima ovih parova Kristeva je nastojala opisati procese koji uvjetuju i omogućuju uspostavu znaka i subjekta, dok s druge strane neprestano podrivaju njihov simbolički, tetički status. Iako semiotičko kao pretpostavku paradoksalno zahvaćamo jedino iz simboličkog, nakon uspostave znaka i sintakse semiotički procesi i relacije održavaju se u rubnim domenama koje govorni subjekt i simbolički poredak postavljaju

² Temeljiti uvid u kulturne politike časopisa donosi Marx-Scouras 1996.

³ Usp. Biti 2000: s. v. *označavanje/označivost* (f. *signification/significance*). Razlika između pojmova postaje relevantna kad ih teoretičari poput Barthesa i Kristeve rabe u opreci: „O označavanju govore u tekstovima zatvorenog tipa gdje je vezu između znaka i predmeta moguće rekonstruirati zahvaljujući dominaciji simboličkoga (svjesnog) nad semiotičkim (nesvjesnim) modalitetom. O označivosti govore u tekstovima otvorenog tipa gdje slobodna igra označitelja izvodi u intertekstan prostor svjedočeci o prepuštanju proizvođača teksta semiotičkim pulzijama“ (Biti 2000: 354).

u proces. Prema Kristevinu uvidu, u francuskom pjesništvu druge polovice 19. stoljeća u književnoj povijesti prvi put nailazimo na „silazak u strukturalnu uspostavu tetičkog u jeziku kako bi nasilje, nadirući kroz fonetički, sintaktički i logički slijed, moglo doseći simbolički poredak. [...] Pjesništvo je moralo uznemiriti logiku koja upravlja društvenim poretkom i to kroz logiku samu, pretpostavljajući i otkrivajući njezinu poziciju, sintezu i ideologije kojima upravlja“ (*ibid.*: 83). U kapitalističkom društvu jedino nekolicina književnih tekstova „uspijeva zahvatiti neograničenost procesa, doseći semiotičku *choru*“, odnosno „upisati u fenotekst pluralni, heterogeni, kontradiktorni proces označivosti koji obuhvaća tok nagona, materijalni diskontinuitet, političku borbu i raspršenost jezika“ (*ibid.*: 88). Dakle, oni se ostvaruju na samoj granici *chore* i tetičkoga, a čitati revolucionarne tekstove za Kristevu podrazumijeva „odustati od leksičke, sintaktičke i semantičke operacije tumačenja, te slijediti put njihove proizvodnje“ (*ibid.*: 103).

Unatoč autoričinu izboru pjesničkog korpusa na kojem temelji svoje teze, čitatelji *Revolucije pjesničkog jezika* opetovano su isticali kako je temeljnu pretpostavku o revolucionarnim potencijalima pjesničkog jezika Kristeva naslijedila ponajprije iz ruske avangarde. Imajući na umu u *Revoluciji* eksplicitno istaknute uzore, nekolicina čitanja nastojala je pokazati kako su upravo umjetničke i teorijske inovacije ruskog formalizma i futurizma temeljni podtekst Kristevine koncepcije pjesničkog jezika. Kako pokazuje Claire Cavanagh, naglasak na materijalnosti pjesničkog jezika, pjesnički otpor racionalnosti i društvenim/jezičnim normama, odvajanju zvuka i značenja, smisla i besmisla, društvenog od pred društvenog tijela, povratak u jezične faze ranog djetinjstva te naposljetku zahtjev za stapanjem umjetnosti i života, odnosno društvenom transformacijom koju bi umjetnička inovacija morala pokrenuti, zajednička su uporišta Kristevine koncepcije i formalističkih teorija pjesništva utemeljenih u ruskom futurizmu (1993: 285, 289–292). U obje perspektive tanka je linija između radikalne estetike i radikalne politike – ako uopće postoji (*ibid.*: 284). Za razliku od Poggiolijeve i Bürgerove teorije avangarde, zaključuje Cavanagh, Kristeva nam ne nudi istraživanje avangarde kao historijskog fenomena, već apologiju avangardne prakse (*ibid.*: 285), koju je nužno kritički odmjeriti o historijsku sudbinu avangarde i njihovih aktera, napose ruskih futurista (*ibid.*: 286).

Međutim, genealogiju Kristevine koncepcije pjesničkog jezika u formalizmu Cavanagh smatra kontradiktornom drugom uzoru koji je Kristeva pronašla u ruskoj literaturi – Bahtinovoju teoriji romana (*ibid.*: 290). Naime, Cavanagh povlači oštre historijske i žanrovske linije te smatra da je Kristeva u krivu kad u tekstu *Riječ, dijalog i roman*⁴ tvrdi da je pjesnička praksa Bahtinovih suvremenika – ruskih avangardista – formativni moment pojma dijalogičnosti, koji Bahtin proširuje prema čitanju poetike Dostojevskog⁵

⁴ Jedan od prvih Kristevinih tekstova pisanih na francuskom, kojim je zahvaljujući poznavanju ruskog jezika Bahtinovu misao predstavila francuskoj publici, izvorno naslovljen *Le mot, le dialogue et le roman*, najprije je objavljen u časopisu *Critique*, a zatim uključen u *Semiotiku*. Tezom iznesenom u tekstu Kristeva bitno odudara od suvremenog proučavanja Bahtina „izvan ili protiv formalizma“ (Lešić-Thomas 2005: 7).

⁵ Usp. Kristeva 1980: 71.

(*ibid.*). Pjesnički prijelom s kraja 19. stoljeća od kojeg Kristevina koncepcija pjesničkog jezika polazi, ističe Cavanagh, podudara se sa zalaskom polifonijskog romana (*ibid.*). Kad tomu pridodamo i (naizgled) neprijelazne koncepte pjesničkog i govornog jezika te poezije i proze, čini se da valjane poveznice između dviju teorija – Bahtinove teorije romana i Kristevine teorije pjesničkog jezika – naprosto nisu održive. Oslanjajući se na Bahtinov tekst *Riječ u romanu*, Cavanagh podcrtava: „Prema Bahtinu, potrebno je istaknuti ključne razlike između pjesništva i proze te njegova verzija ‘pjesničkog jezika’, usko određena, nema ničeg zajedničkog sa subverzivnom silom u Kristevinu radu“ (*ibid.*).

U najširem smislu ovoj je procjeni komplementarno i čitanje Andree Lešić-Thomas, u kojem se Kristevin odnos prema Bahtinu i formalistima razmatra iz perspektive koncepta *intertekstualnosti*. Ovaj pojam, široko rasprostranjen u suvremenoj teoriji, u radovima iz druge polovice 1960-ih godina Kristeva je uvela „da bi obilježila aktivan odnos teksta kao mreže znakovnih sustava sa sustavima označiteljskih praksi njegove kulture. Upisivanjem različitih kodova diskurza i nediskurzivnih praksi u prostor teksta ona je zapravo željela opovrgnuti njegovu samodostatnost na kojoj su inzistirali strukturalisti“ (Biti 2000: 224; s. v. *intertekstualnost*).

Referirajući se na *Riječ, dijalog i roman*, Lešić-Thomas ističe kako je „novi pojam uveden kako bi zamijenio Bahtinovu ideju dijalozizma“ (2005: 1), uz opasku kako se intertekstualnost u međuvremenu „široko upotrebljavala kako bi označila bilo koji oblik međusobne povezanosti između bilo kojeg broja tekstova, a konceptualna promjena koja je pratila ovaj terminološki prijelaz iz ‘dijalogizma’ u ‘intertekstualnost’ vjerojatno pripada najvećim intelektualnim prepakiravanjima i marketinškim shemama u nedavnoj povijesti“ (*ibid.*). Nadalje, prema autorici, „krajnje implikacije ove terminološke smjene nisu potpuno sagledane, a konceptualna promjena koju sadrži još uvijek uglavnom nije preispitana“ (*ibid.*: 2). Kako bi razbistrila Bahtinove pojmove od primjesa Kristevina čitanja, Lešić-Thomas također upućuje na Kristevine formalističke uzore sve od čuvenog programskog članka *Umjetnost kao postupak* (1917) Viktora Šklovskog (*ibid.*: 8–9), odnosno koncepcije umjetničkog *očuđenja* koje omogućuje „osjet stvari kao viđenje, a ne kao prepoznavanje“ (Šklovskij 1999: 125) utemeljene u umjetničkom postupku, do kategorija književnog sustava i evolucije. Srodnost Kristevina pojma s formalističkim autorica prepoznaje u svojevrsnom „intertekstualnom’ konceptu književne funkcije i književnog teksta u cjelini“ (*ibid.*: 11), pozivajući se ponajviše na Tinjanovljevi tekst *O književnoj evoluciji* (1927)⁶ te zajedno s Romanom Jakobsonom napisan članak *Problemi proučavanja*

⁶ Ovdje Tinjanov definira *funkciju* srodno Kristevinu shvaćanju: „Suodnos svake sastavnice književnoga djela kao sustava s drugim sastavnicama i s čitavim sustavom nazvao sam konstrukcijskom *funkcijom* određene sastavnice. Ako pobliže razmotrimo, razotkrit će se da je takva funkcija složen pojam. Sastavnica se suodnosi ujedno s nizom sličnih sastavnica drugih djela ili sustava, štoviše i drugih nizova, s jedne i s drugim sastavnicama određenoga sustava s druge strane (autofunkcija i sinfunkcija). Tako se leksik određenoga djela ujedno suodnosi s književnim leksikom i svakidašnjim leksikom s jedne i s ostalim sastavnicama određenoga djela s druge strane“ (1998: 31). Budući da shvaćanje književnosti kao književnosti – *književna činjenica* – ovisi o ovim suodnosima, oni su nužan okvir njezina proučavanja.

književnosti i jezika (1928). Prema Lešić-Thomas, imenujući intertekstualnost, „Kristeva se referirala na Bahtina, ali je mnogo vjernije parafrazirala Tinjanova“ (*ibid.*: 13), zbog čega je *Riječ, dijalog i roman* u većoj mjeri „predstavljanje formalističke misli kroz bahtinovsku terminologiju“ (*ibid.*: 17), negoli pouzdan uvod u Bahtinovu teoriju.

Najveći problem Kristevine relacije prema Bahtinu Lešić-Thomas nalazi u prijevodu *intersubjektivnosti* u *intertekstualnost* (*ibid.*: 5), pri kojem *subjekt* i *subjektivnost* uz prateće pojmove *djelatne ovlasti* (*agency*) i *intencionalnosti*, zajedno s poviješću i društvom (dakle svime što bi angažiranu misao moralo zanimati!), postaju žrtvom *teksta* (*ibid.*: 5–6): „Bahtin razmatra reprezentaciju društvenih jezika u romanu preplavljenju intencionalnošću, subjektivnošću i djelatnom ovlašću, i to je ključna komponenta njegove misli koju Kristeva svjesno izostavlja“ (*ibid.*: 6).⁷ S druge strane, budući da su formalisti svoje kategorije razvili ne uključivši djelatnu ovlast i intersubjektivnost u razmatranje (*ibid.*: 15), činjenica da Kristeva opisuje intertekstualnost kao „proces strukturacije ispražnjen od djelatne ovlasti“ (*ibid.*: 17) u većoj je mjeri približava formalističkoj logici. Zapišimo se zato zajedno s autoricom: ako je Kristeva inspiraciju za koncept intertekstualnosti mogla pronaći u formalističkoj lektiri, zašto je uopće trebala Bahtina kako bi ga imenovala? Ako „Bahtin nije bio revolucionaran u smislu u kojem ga Kristeva čita; a Šklovski, zajedno s ostalim formalistima, jest“ (*ibid.*), kako se Bahtinova misao pozicionira u koncepciji revolucionarnog (pjesničkog) jezika?

Među poticajima istraživanju formalističkih utjecaja u Kristevinoj teoriji nauštrb njezina bahtinovskog nasljeđa prednjači činjenica da se tekst *Riječ, dijalog i roman* često čita kao uvod u Bahtinov opus, pri čemu se intertekstualnost i dijalogizam uglavnom shvaćaju kao sinonimi (*ibid.*: 3). Iako su uvidi u relaciju Kristevine teorije i formalističkih utjecaja i izvan ovog problemskog okvira plodonosni za proučavanje obaju korpusa, pitanja koja se otvaraju iz autoričina odnosa prema Bahtinu ipak se ne mogu neutralizirati razotkrivanjem njezine (u *Revoluciji pjesničkog jezika* prešućene) formalističke lektire. Dok se Kristevinu čitanju Bahtina nerijetko pristupalo kao neprimjerenoj „poststrukturalističkoj“ redukciji, i ova je pretpostavka uzrokovala nezanemarive redukcije koje izlaze na vidjelo pri pomnijem čitanju polazišnih radova. Zato nije suvišno dovesti u pitanje i pretpostavku o Kristevinoj krivnji za ovakvo stanje stvari. Je li Kristeva doista uvela intertekstualnost na mjesto Bahtinove koncepcije dijalogičnosti ili je riječ o bahtinovski inspiriranom pojmu sa sebi svojstvenim teorijskim utemeljenjem i analitičkim materijalom? Naime, kako u osvrtu na Kristevinu invenciju pojma objašnjava Biti:

Znakovito je da u svojem kritičkom usmjerenju prema strukturalizmu – karakterističnom za revolucionarno raspoloženje svih tadašnjih suradnika časopisa *Tel Quel* – pribjegava

⁷ Iako skrećemo s glavnog tijeka argumentacije, valja pripomenuti kako se u kritikama Kristevine tekstu- alizacije Bahtina ova strategija povezuje s Derridaovom koncepcijom pisanja (usp. Lešić-Thomas 2006: 6 i daljnje izvore), što je mnogome kontradiktorno s obzirom na to da se čuvena Kristevina kritika Derridaa zasniva upravo na interpretaciji dekonstrukcijskog tretmana subjekta (usp. potpoglavlje „Ne-kontradikcija: neutralno mjesto“ u *Revoluciji pjesničkog jezika*).

modifikaciji Bahtinova pojma dijaloga i srodnih pojmova polifonije, dvoglasne riječi, tuđe riječi, raznorječja i sl., koji su i sami nastali u slijedu B[ahtinove] dugotrajne polemike s formalizmom. No dok se B[ahtin] usredotočuje na *riječ* kao presjecište sukobljenih društvenih glasova, K[risteva] uzima za polazište *tekst* kao poprište 'permutacije i transformacije' drugih tekstova. (2000: 224; s. v. *intertekstualnost*)

Je li u tom smislu opravdano „mimoići Bahtina“ (*ibid.*: 8) u proučavanju Kristevina kategorijalnog aparata, napose ako pozornost s pojma intertekstualnosti preusmjerimo na njezinu teoriju pjesničkog jezika? Možemo li na drugačiji način razmatrati bahtinovsko nasljeđe Kristevine teorije i kakva je pitanja pritom moguće postaviti?

3. Roman u revoluciji pjesničkog jezika

Problemsku je petlju odnosa između Kristeve, formalista i Bahtina moguće i obrnuti ako pođemo od marginalnog mjesta romana u *Revoluciji pjesničkog jezika*. Iako kategorijalni aparat razvijen u *Revoluciji* Kristeva potkrepljuje primjerima iz pjesništva, za uključivanje *intertekstualnosti* među obilježja revolucionarnog pjesničkog jezika ipak joj je potreban osvrt na roman. S jedne strane, uključivanje romana u teoriju *pjesničkog jezika* priziva autoričin raniji rad na ovom proznom žanru⁸, a napose na Bahtinovim studijama o Rabelaisu i Dostojevskom, dok s druge strane previd bahtinovskog podteksta u Kristevinoj teoriji ostavlja značajne posljedice na shvaćanje njezina udjela u suvremenoj teoriji lirike i romana.

Naime, u osmom potpoglavlju prvog dijela *Revolucije*, posvećenom pjesničkoj razgradi denotacije (objekta) i tetičke pozicije (subjekta), Kristeva razmatra sredstva kojima se ovaj učinak postiže. Metafori i metonimiji, analognim procesima stapanja i premještanja, Kristeva dodaje „prijelaz iz jednog znakovnog sustava u drugi“ (1984: 59) koji prati „promjena tetičke *pozicije*“ (*ibid.*). Međutim, ističe Kristeva, ovakva je prijelaznost ponajprije značajka romana koju je označila pojmom *intertekstualnosti*. Zbog njegove prečeste *banalizacije* k proučavanju vidljivih izvora Kristeva ga ovdje mijenja pojmom *transpozicije*, koju iz romana uopćava u obilježje pjesničkog jezika: „ako priznajemo da je svaka praksa označivosti polje transpozicija različitih znakovnih sustava (inter-tekstualnost), onda shvaćamo da njezino 'mjesto' iskazivanja i njezin denotirani 'objekt' nikad nisu jednostavni, potpuni, sebi identični, već uvijek pluralni, izlomljeni“ (*ibid.*: 60). Iz perspektive ovako shvaćene intertekstualnosti/transpozicije Kristeva nadalje razmatra i

⁸ Iako je studija posvećena pjesničkom jeziku Kristevu lansirala među najutjecajnije figure suvremene teorije, zanimanje za roman presudno obilježava ne samo autoričine rane radove, već i njezin opus u cjelini. Kristevina prva istraživanja po dolasku u Francusku 1965. godine bila su posvećena romanu te je pod mentorstvom Luciena Goldmanna, filozofa i sociologa među ostalim poznatog po knjizi *Za sociologiju romana* (*Pour une sociologie du roman*, 1964), burne 1968. godine obranila svoju prvu doktorsku tezu (*doctorat de troisième cycle*) iz koje će 1970. godine objaviti knjigu *Tekst romana: semiološki pristup diskurzivnoj strukturi* (*Le texte du roman: approche sémiologique d'une structure discursive*).

semiotičke elemente koji u pjesničkom jeziku destabiliziraju denotaciju i tetičku poziciju. Odatle je pjesništvo i prozu moguće razmatrati u zajedničkom pothvatu razgradnje „jedinstva tetičkog (preduvjeta značenja i označavanja) i sprečavanja njegove teologizacije“ (*ibid.*: 61).

Unatoč uvriježenim interpretacijama, u ranijem, već spomenutom radu *Riječ, dijalog i roman* Kristeva pojam intertekstualnosti ne uvodi kako bi zamijenila Bahtinov pojam dijaloga, već ga u pristupu *tekstu* osmišljava iz premise o inherentnoj dijaloškoj upućenosti riječi na druge, tuđe riječi⁹ (1980: 66). Intertekstualnost je u Kristevinu smislu stanje ili sudbina svakog teksta, a dijalogičnost u Bahtinovu smislu jezični potencijal koji se umjetnički najpotpunije ostvaruje ponajprije u romanu (Dostojevskog) – a ovu razliku Kristeva ni u jednom retku svog teksta ne poništava. Štoviše, najveći njegov dio posvećuje upravo Bahtinovo konceptiji riječi u romanu i dijalogičnosti, koje ne koristi kao sinonime intertekstualnosti. Međutim, ako intertekstualnost postaje odlikom ne samo prozne, već i pjesničke riječi, može li i granica između proze i poezije kao poprišta dijaloške i monološke riječi postati podjednako poroznom? Naime, već u ovom tekstu Kristeva prelazi granice njegove analize, referirajući se i na dvadesetostoljetni roman (ponajviše na Joycea, Prousta i Kafku) i na *pjesnički jezik* (*ibid.*: 69–71). No može li se inherentna dijalogičnost riječi doista „eksteriorizirati“ (*ibid.*: 76) u Kristevinu pjesničkom jeziku ili roman ostaje isključivim poprištem njezina ostvarenja?

Podsjetimo se u kratkim crtama kako je Bahtin koncepcijom polifonijskog romana kritiku usmjerio ne samo na tradicionalnu stilističku analizu koja nije uspjela pokazati da je roman „mnogostilska govorno raznolika, višeglasna pojava“ (1989: 15)¹⁰, već i na pozadinsko, filozofsko shvaćanje riječi kao monološkog iskaza koji je usto „direktan i neposredan izraz autorove individualnosti“ (*ibid.*: 21). Kako objašnjava u spisu *Riječ u romanu*,

filozofija jezika, lingvistika i stilistika pretpostavljaju jednostavan i neposredan odnos govornika prema jednom i jedinom „svom“ jeziku, i jednostavno ostvarenje toga jezika u

⁹ Prema Bahtinu, „[d]ijaloška orijentacija reči je pojava koja je, naravno, svojstvena svakoj reči. Na svim svojim putevima ka predmetu, u svim pravcima, reč se sreće sa tuđom reči i mora sa njom stupiti u živo i napeto uzajamno dejstvo. Jedino je mitski Adam, usamljeni Adam, prišavši sa prvom reči još čistom devičanskom svetu, mogao zaista potpuno da izbegne tu dijalošku uzajamnu orijentaciju, to uzajamno dejstvo sa tuđom reči u predmetu. Konkretnoj istorijskoj ljudskoj reči to nije dato: ona se može samo uslovno i samo do izvesne mere osloboditi toga“ (1989: 34).

¹⁰ U nastavku Bahtin ističe najvažnije elemente ove *pojave* koji raspršuju jedinstvo nacionalnog jezika: „društvene dijalekte, manire grupa, profesionalne žargone, jezike žanrova, jezike generacija i uzrasta, jezike pravaca, jezike autoriteta, jezike grupa i prolaznih moda, jezike društveno-političkih dana pa čak i časova (svaki dan ima svoju parolu, svoj rečnik, svoje akcente); ta unutrašnja raslojenost svakog jezika u svakom datom trenutku njegovog istorijskog postojanja nužna je pretpostavka romanesknog žanra. [...] posebne veze i korelacije između iskaza i jezika, to kretanje teme po jezicima i govorima, njeno razbijanje u struje i kaplje društvene govorne raznolikosti, njena dijalogizacija – to je osnovna odlika stilistike romana“ (*ibid.*: 16).

monološkom iskazu pojedinca. One, u suštini, znaju samo dva pola jezičkog života, među kojima se raspoređuju sve njima dostupne jezičke i stilske pojave – *sistem jednog jezika i pojedinca* koji govori tim jezikom. (*ibid.*: 23)

Razmatrajući društvenu, historijsku i ideološku uvjetovanost monološke koncepcije jezika i govornika, Bahtin objašnjava da je ova kategorija, koja se manifestira i u književnom polju, „teorijski izraz historijskih procesa jezičkog ujedinjenja i centralizacije, izraz centripetalnih sila jezika“ (*ibid.*: 24). Iako prema Bahtinu svaki iskaz – pa tako i svaki književni tekst – djelomično doprinosi i jezičnom jedinstvu i jezičnoj raznolikosti (*ibid.*: 26), roman je od svih književnih žanrova u najvećoj mjeri društveno-historijski uvjetovan suprotnim, centrifugalnim silama koje djeluju u smjeru jezične „decentralizacije i razjedinjenja“ (*ibid.*), odnosno *govorne raslojenosti i raznolikosti* koja preusmjerava filozofsku, lingvističku i stilističku „orijentaciju na jedinstvo“ (*ibid.*: 28) te izmješta kategoriju subjektivne izražajnosti iz središta njihova interesa. S druge strane, Bahtin iznosi procjenu na koju se Kristeva i u ranom radu posvećenom ruskom teoretičaru i u *Revoluciji* detaljnije ne osvrće: da pjesnički žanrovi pripadaju „struji ujedinjujućih i, centralizatorskih, centripetalnih sila verbalno-ideološkog života“ (*ibid.*: 26) te da u njima unutrašnja dijalogičnost riječi „ne ulazi u ‘estetički predmet’ dela, ona se uslovno gasi u pesničkoj reči“ (*ibid.*: 40). No nasuprot prevladavajućoj interpretaciji, i u Bahtina nailazimo na propitivanje postavljenih teza koje aktualizira promišljanje odnosa između poezije i proze te njihovih vodećih teorija. S jedne strane, „[r]omaneskna reč je pesnička reč, ali se ona, doista, ne može smestiti u okvire postojećeg shvatanja pesničke reči“ (*ibid.*: 23). S druge strane, i pjesnički žanrovi mogu izrasti iz govorne raznolikosti – za što Bahtin navodi primjere iz srednjovjekovne *narodne kulture* (*ibid.*: 27) – te postati dijelom centrifugalnih tendencija.

U predgovoru engleskom prijevodu *Revolucije* (1984), objavljenom desetljeće nakon njegova francuskog izdanja, Leon Roudiez Kristevinu teoriju pjesničkog jezika u većoj mjeri približava Bahtinu negoli prethodno razmotrena čitanja njezina ranog opusa. Naime, pjesnički je jezik u Kristevinu smislu *praksa označivosti*, odnosno „semiotički sustav koji govorni subjekt proizvodi u društvenom, historijskom polju“ (1984: 1).¹¹ Štoviše, analizom „uloge subjekta, iako heterogenog, u proizvodnji [književnih i umjetničkih] djela“ (*ibid.*: 3) Kristeva se, prema Roudiezu, razilazi od svojih formalističkih prethodnika. No upravo je spomenuto proturječje između *subjekta* i *heterogenosti* točka u kojoj je Kristevinu teoriju pjesničkog jezika potrebno odmjeriti o Bahtinovu teoriju romana. Stoga, kako se suočiti s kontradikcijom između Kristevine „materijalističke teorije besubjektznoga teksta raspršena identiteta“ (Biti 2000: 226; s. v. *intertekstualnost*) i teorije

¹¹ Kako pojašnjava Roudiez, Kristevu istovremeno zanima i „polje određeno kao *la sémiotique* (‘semiotika’ kao opća znanost o znakovima), ali uključuje i specifičniju domenu koju naziva *le sémotique* (semiotičko) kao dio procesa označavanja/označivosti“ (1984: 4).

pjesničkog jezika koja polazi od problema konstitucije govornog subjekta? Pridružuje li se Kristeva svojom teorijom pjesničkog jezika monološkom shvaćanju pjesničke riječi – pa čak i njezinoj „utopijskoj filozofemi“ (Bahtin 1989: 43) – ili se priključuje onim snagama koje ovo shvaćanje propituju? Može li pjesnički jezik, kako ga Kristeva shvaća, postati centrifugalna jezična sila? I u kakvoj su vezi ova pitanja s problemom genealogije Kristevine koncepcije pjesničkog jezika u avangardi? Može li se za avangardno pjesništvo utvrditi da, poput pjesništva postavljenog u tradicionalno, monološko shvaćanje riječi, „ništa ne traži van granica svoga konteksta“ (*ibid.*: 33)?

Naime, način na koji Bahtin opisuje pjesničku riječ umnogome odudara od Kristevina teorijskog nacrt. Uzmimo primjer iz dijela već spomenute Bahtinove studije koji se bavi razlikama pjesničke i romaneskne riječi:

Pesnik mora lično potpuno vladati svojim jezikom, prihvatiti jednaku odgovornost za sve njegove momente, sve ih potčiniti svojim i samo svojim intencijama. Svaka reč mora neposredno i direktno izražavati pesnikovu zamisao, između pesnika i njegove reči ne sme biti nikakve distance. On mora da polazi od jezika kao jedinstvene intencionalne celine: nikakvo njegovo raslojavanje, govorna raznolikost i, tim pre, višejezičnost ne smeju imati nikakvog suštinskog odraza u pesničkom delu. Zato pesnik čisti reči od tuđih intencija, upotrebljava samo takve reči i oblike i upotrebljava ih samo na taj način da one gube svoju vezu sa određenim intencionalnim slojevima jezika i sa određenim kontekstima. (*ibid.*: 53)

Ne čudi stoga što je Kristeva iz Bahtinove biblioteke u svoju koncepciju implementirala jedino sastavnice posvećene proznoj, romanesknoj riječi. Kategorijalnim aparatom i analizom u *Revoluciji* Kristeva je nastojala temeljito propitati status subjekta postavivši ga u *proces* kojim upravljaju heterogene pulzije semiotičke *chore*. Iz perspektive bahtinovske razlike monološkog i dijaloškog shvaćanja riječi, Kristevinu koncepciju pjesništva nipošto ne možemo svrstati među monološka shvaćanja, zbog čega se i roman kao povlašteno ostvarenje dijalogičnosti izmješta s marginalnog položaja u teoriji pjesničkog jezika. Stoga i njegovu opisu u *Revoluciji* odgovara Bahtinov uvid da se „[j]ezik [...] za pojedinačnu svest nalazi na granicama svog i tuđeg. Reč jezika je polutuđa reč“ (1989: 49).

Međutim, budući da ovu pretpostavku Kristeva ne izvodi iz Bahtinove teorije romana, već iz ovdje dosad nedotaknutog izvora kategorijalnog aparata njezinih ranih studija – Freudove teorije nesvjesnog, ova razmatranja nužno zahtijevaju uspostavu veza sa širim kontekstom psihoanalitičke i feminističke teorije te autoričnim suputnicama u francuskoj teoriji. S obzirom na to da na osi *formalisti* – *Bahtin* previdaju psihoanalitičku i feminističku dimenziju njezinih premisa, pristupi genealogiji Kristevine teorije koji značaj formalizma ističu nauštrb njezine ukorijenjenosti u Bahtinovoj teoriji romana zadržavaju opreku (*inter*)*subjektivnosti* i (*inter*)*tekstualnosti* koja iz perspektive psihoanalitičke koncepcije spolnosti nije održiva. Nasuprot pretpostavkama o desubjektivaciji neprispodobivoj Bahtinovoj teoriji, kao i kritikama kategorije subjekta neprikladne for-

malističkoj koncepciji jezika, u Kristevinoj teoriji trajno oscilira subjekt konstitutivno decentriran i rascijepljen jezikom u kojem izgovara *ja*. Pjesnički jezik u Kristevinoj perspektivi prijemčiv je za pritiske koji dolaze iz nesvjesnog, heterogenih nagona i *jouissance* majčina tijela pa je i *drugi, tuđi* ili *sugovornik* u dijalogu uvijek već dijelom ekonomije spolne razlike iz koje se subjekt/znak konstituiraju.

Ako se nakratko iz teorijskog okvira preusmjerimo na feminističkokritički kontekst na koji smo se osvrnuli na početku rada, valja se prisjetiti kako je Kristevina početna pozicija u širem feminističkom polju također vezana za roman. Već sredinom 1980-ih godina Moi Kristevinu teoriju pjesničkog jezika aktualizira mogućnostima novog feminističkog čitanja proze Virginije Woolf nauštrb njezina ginokritičkog tretmana. Pritom romaneskna provenijencija feminističke sudbine *Revolucije* ne odudara od glavne struje feminističke kritike formirane i transformirane čitanjem romana. Budući da roman i danas možemo smatrati omiljenom feminističkom lektinom, dok velik dio teorijskog nasljeđa kojeg je Kristevina *Revolucija pjesničkog jezika* reprezentativan uzorak blijeđi na horizontu recentnijih čitanja i rasprava, valja se upitati o njegovu (revolucionarnom) značaju u suvremenom književnom polju. Ako Kristevina rana studija posvećena pjesničkom jeziku nije tek odvjetak avangardnih koncepcija pjesništva, već ih upliće u složene veze s feminističkom kritikom s jedne strane i teorijom romana s druge strane, iz ovdje izloženih relacija otvara se pitanje o značaju Kristevine koncepcije pjesničkog jezika u suvremenom kontekstu feminističke i književne teorije, a napose pitanje o potencijalnom revolucioniranju ovog interdisciplinarnog polja s polazištem u Kristevinu pjesničkom jeziku.

4. Zaključak

Godine 2020. objavljeno je prvo izdanje Kristevine studije o središnjoj figuri Bahtinove teorije romana – kratko naslovljene *Dostoievski*, a dvije godine kasnije objavljen je i engleski prijevod knjige. Interpretativnom šetnjom kroz piščev opus Kristeva više od pola stoljeća nakon svog prvog objavljenog teksta o Mihailu Bahtinu ponovno inzistira na aktualnosti ne samo njegove književne inspiracije, već i na *Problemima poetike Dostojevskog* te Bahtinove teorije uopće, odmjeravajući kritički potencijal koncepcije dijaloga o monološke tendencije suvremene kulture i medija.¹² Nasuprot potencijalnom teorijskom monologu koji bi studije poput Kristevine *Revolucije pjesničkog jezika* ili Bahtinovih radova o Dostojevskom izgubio iz vidokruga, u ovom radu nastojali smo obuhvatiti dio pitanja i problema koji se postavljaju pri istraživanju kontinuiteta i diskontinuiteta te suglasja i nesuglasja u dvadesetostoljetnoj teoriji, čiji se revolucionarni potencijal u kritici centripetalnih okupljanja raznih vrsta, a osobito onih u književnom polju, još uvijek ne iscrpljuje. Sužavajući fokus na Kristevin odnos prema ruskim teoretičarima – formalistima

¹² Usp. Kristeva 2022.

i Bahtinu, razmotrili smo čitanja koja su u prvi plan istaknula formalističko nasljeđe Kristevine teorije, a potom nastojali pokazati kako ova interpretativna niša ipak ostavlja otvorenim prostor za proučavanje njezinih poveznica s Bahtinovom teorijom romana. Iako je u okviru potonje pjesnički jezik dijelom monoloških tendencija, Kristevina teorija pjesničkog jezika napose premješta dodirne točke žanrovskih granica s rascjepom između monološke i dijaloške riječi. Ako imamo na umu da je Kristeva za polifonijom tragala u svojoj dvadesetostoljetnoj lektiri – i pjesničkoj i proznoj, na književnom horizontu ovog stoljeća Kristevina teorija, kao i teorija njezinih prethodnika, neće zastarjeti dok god potencijalna čitanja doprinose snazi centrifugalnih sila, a protiv svakog monologizma.

LITERATURA

- Bahtin, Mihail. 1989. *O romanu*. Beograd: Nolit.
- Biti, Vladimir. 2000. *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Cavanagh, Clare. 1993. „Pseudo-Revolution in Poetic Language: Julia Kristeva and the Russian Avant-Garde“. U: *Slavic Review* 52, 2: 283–297.
- Kristeva, Julia. 1980. *Desire in Language. A Semiotic Approach to Literature and Art*. New York: Columbia University Press.
- Kristeva, Julia. 1984. *Revolution in Poetic Language*. New York: Columbia University Press.
- Kristeva, Julia. 1986. „Semiotics: A Critical Science and/or a Critique of Science“. U: *The Kristeva Reader*. Ur. Toril Moi. New York: Columbia University Press: 74–88.
- Kristeva, Julia. 2022. *Dostoyevsky, or the Flood of Language*. New York: Columbia University Press.
- Lešić-Thomas, Andrea. 2005. „Behind Bakhtin: Russian Formalism and Kristeva’s Intertextuality“. U: *Paragraph* 28, 3: 1–20.
- Marx-Scouras, Danielle. 1996. *The Cultural Politics of Tel Quel*. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Moi, Toril. 2007. *Seksualna/tekstualna politika: feministička književna teorija*. Zagreb: AGM.
- Roudiez, Leon S. 1984. „Introduction“. U: *Revolution in Poetic Language*. Julia Kristeva. New York: Columbia University Press: 1–10.
- Šklovskij, Viktor Borisovič. 1999. „Umjetnost kao postupak“. U: *Suvremene književne teorije*. Ur. Miroslav Beker. Zagreb: Matica hrvatska: 121–131.
- Tinjanov, Jurij. 1993. *Pitanja književne povijesti*. Zagreb: Matica hrvatska.

THE NOVEL IN THE REVOLUTION OF POETIC LANGUAGE

Summary: Starting from the marginal position of the novel in the famous book *Revolution in Poetic Language* (*La révolution du langage poétique*, 1974) by Julia Kristeva, this paper considers a series of questions arising from the author's attitude to some of the theoretical influences in her early work – primarily Russian Formalism and Bakhtin's theory of the novel. Considering that since the mid-1960s Kristeva played a crucial role in introducing Russian theorists to French and Western audiences, the attitude towards Russian Formalists and Bakhtin became a commonplace of her reception, obtaining different signs in various readings. In addition to the readings pointing to the crucial influence of Russian Formalism and Futurism on Kristeva's conception of poetic language, the paper makes a review of the legacy of Bakhtin's theory of the novel in her early work, with special emphasis on one of her first French texts – *Word, Dialogue, and Novel* (*Le mot, le dialogue et le roman*, 1966). Despite the connection between poetic genres and centripetal linguistic forces, which Bakhtin repeatedly emphasised, Kristeva tried to implement the basic premises of his theory to the conception of *poetic language*. What is the extent of her revolutionary attempt, and what could be the significance of her concept of poetic language in revolutionising the contemporary (inter)disciplinary field of feminist and literary theory are the questions we tried to open by examining the dialogue between two theories that in Kristeva's oeuvre lasts longer than half a century.

Keywords: Julia Kristeva, Mihail Bakhtin, Russian Formalism, the novel, *Revolution in Poetic Language*